

Müəllifli Xoyratlarda Variantlaşma

Khoyrat-Which Have An Author

Ləman Süleymanova

E-mail:

leman.suleymanova.2018@ma
il.ru

Tel: +994556717714

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0003-1224-0039>

AMEA Folklor İnstitutu

Xülasə: Mətnin variantlaşması və bu zaman mətndə gedən dəyişikliklər dünya folklorşünaslığının əsas problemlərindən biridir. Bu məsələ, təəssüf ki, Azərbaycan folklorşünaslığında da indiyədək lazımı səviyyədə işlənməmişdir. Variantlaşmanın öyrənilməsi zamanı əsas diqqət yetiriləcək məsələlərdən biri və birincisi variantlaşan mətnlərin eyni, yoxsa müxtəlif söyləyicilərin dilindən deyilməsidir. Çünki dəfələrlə eyni mətnin bir söyləyicinin dilindən yazıya alınarkən həmin mətnin özünün deyil, variantının qeydə alınması faktı ilə qarşılaşmışıq. Mətni bir söyləyicinin dilindən qeydə alınarkən variantlaşması faktı onu göstərir ki, eyni mətn müxtəlif söyləyicilərin dilindən yazıya alınarsa, hansı səviyyədə variantlaşa bilər. Deməli, mətnin hər ifadan yazıya alınması (söyləyicinin eyni, yaxud müxtəlif şəxs olmasından asılı olmayaraq!) yeni bir variant deməkdir. Burada söylədiklərim heç şübhəsiz ki, bayatı mətnlərinə də aiddir. Eyni bayatın hər ifadan qeydə alınması yeni bir variant olmaqla bərabər, bu söylədiklərimin yalnız xalq bayatlarına aid olmadığını, həmçinin müəllifli bayatlara da şamil olduğunu mətnləri incələyərkən şahidi olurdum. Onu da qeyd etməliyəm ki, hər müəllifli bayatı variantlaşmır. Müəllifli bayatın variantlaşması üçün onun mütləq folklor dövryyəsinə daxil olması lazımdır. Ancaq bu prosesi keçdikdən sonra variantlaşma prosesindən bəhs etmək mümkündür. Auditoriya istər-istəməz mətni cilalamağa başlayır. Hər dəfə söylədikcə mətnin müxtəlif variantları yaranmağa başlayır ki, bunlar arasında həm yaxın, həm də uzaq variantlardan bəhs etmək mümkündür. Bunun necə baş verdiyini anlamaq müəllifli bayatların qeydə alınarkən gedən dəyişikliyi izləməkdən keçir. Bu məqalədə bir söyləyicidən – İraq türkmən xoyratçısı İbrahim Rauf Tərzidən topladığım müəllifli xoyratların necə variantlaşmasından danışıcağam.

Açar sözlər: *xoyrat, bayatı, variantlaşma, söyləyici, mətn*

Məqalənin gəldiyi

tarix/Received: 09.10.2024

Qəbul tarixi/Accepted:

15.11.2024

Nəşr tarixi/ Available Online:

01.12.2024

Abstract: The issue of text variantization and changes in the text during this process is one of the main problems of world folklore studies. Unfortunately, this issue has not been investigated in Azerbaijan folklore. The first of the main issues in the study of variantization is whether the variantized texts are spoken by the same or different speakers. Because many times we have encountered the fact that while recording the same text from the mouth of an author, it is not the text itself, but the version that is recorded. The fact that the text becomes variant when recording it from the language of one narrator shows how the variantization can happen if the same text is recorded from the language of different narrators. Therefore, the text recorded from each performance (regardless of whether the speaker is the same or a different person!) means a new version. What we said here, of course, also applies to stale texts. While the recording of the same bayati from each performance is a new option, what we have said does not only apply to folk bayats, but also applies to authored bayats, as we witness when examining the texts. It should also be noted that every bayati belonging to each author cannot undergo variation. In order for the authorly bayat to become a variant, it must be included in the folklore circulation. However, after going through this process, it is possible to talk about the problem of variantization. The audience inevitably begins to polish the text. Each time it is spoken, different versions of the text begin to appear, among which it is possible to mention both close and distant versions. To understand how this happens, we can follow the change of authorial bayats as they are recorded. In this article, I will talk about the variation of the authored khoyrats I collected from one narrator – the Iraqi Turkmen Ibrahim Rauf Tarzi.

Keywords: *khoyrat, bayati, variation, narrator, text*

Giriş. Bu məqalədə bir söyləyicidən – İraq türkman xoyratçısı İbrahim Rauf Tərzidən topladığım müəllifli xoyratların necə variantlaşmasından danışacağam. Onunla 16 yanvar 2023-cü il tarixindən bu günədək sosial şəbəkələr vasitəsilə daimi ünsiyyətdə olmuşam. O, eyni mətni müxtəlif söhbətlərimiz zamanı fərqli formalarda təqdim etmişdir. Bəzən bilərəkdən (eyni mətnin eyni ifadənin repertuarında necə dəyişməsinə izləmək üçün!), bəzən də bilməyərəkdən (çünki mətnlərin deyilmə vaxtlarında xeyli zaman məsafəsi olduğu üçün hərdən bir o mətnin artıq deyilmiş olduğunu mən də unudurdum) eyni mətnin onun dilindən dəfələrlə söylənməsinə şərait yaradırdım. Nəticədə bir mətnin bir neçə dəfə, hətta elə mətnlər vardır ki, onların beş-altı dəfə təkrarlandığını mətnlər yazıya köçürüldükdən sonra müşahidə etdim ki, bu da bir mətnin eyni söyləyicinin dilində necə variantlaşmasını izləməyə şərait yaratdı.

Biz adətən üz-üzə toplanmış mətnləri tədqiqata cəlb etməyə vərmişik. Ancaq virtual ünsiyyət zamanı da qeydə alınmış mətnlər üzərində variantlaşmanı müşahidə etmək mümkündür. Virtual ünsiyyət zamanı mətnlərin variantlılığı itmir, bu zaman qeydə alınmış mətnlərdə də bu prinsip qorunur. Müasir dünyanın tələblərindən biri olan virtual ünsiyyətin folkloradakı rolunu tədqiq edən Hikmət Quliyev bu barədə yazır: “İstər üz-üzə ünsiyyət modelində, istərsə də virtual kommunikasiya mühitində olsun, folklorun ən dayanıqlı və sabit prinsiplərindən məhz variantlılıqdır”(Quliyev, 2023, p. 393).

İllərdir folklor toplanmalarında davamlı olmaq mənə bu qənaəti yaradıb ki, yaxşı folklorşünas olmağın yolu sürəkli folklor toplamaqdan keçir. Təbii ki, bunları yazarkən qətiyyənlə nəzəri ədəbiyyatı yaxşı bilməyin əhəmiyyətini azlatmaq fikrində deyiləm. Amma rus folklorşünaslığını, yaxud da digər xalqların folklorla bağlı yazdığı nəzəri ədəbiyyatı yaxşı bilmək və onların yazdıqlarını olduğu kimi götürüb Azərbaycan folklorşünaslığına tətbiq etmək həmişə istənilən nəticəni vermir. Çünki hər bir xalqın folklorunu formalaşdıran amillər arasında həm də o xalqın özünə, dünyagörüşünə, davranış stereotiplərinə aid məsələlər, tarixən keçdiyi inkişaf yolunu şərtləndirən cəhətlər də vardır ki, bunlar onun folklorunu özünə xas edir. Bundan başqa elə folklor nümunələri vardır ki, yalnız bir xalqa aiddir (məsələn, bayatı ancaq türk təfəkkürünün yaratdığı poetik qəlibdir) və onu araşdırmaq üçün davamlı xalq arasında olmaq, həmin nümunələrin müxtəlif bölgələr, müxtəlif söyləyicilərin, yaxud da lap elə eyni söyləyicinin repertuarında necə dəyişdiyini izləmək lazımdır. İbrahim Rauf Tərzi ilə davamlı ünsiyyətdə olmaq onun repertuarında xoyratların necə dəyişdiyini, həmçinin necə variantlaşdığını anlamaq imkanı yaratdı. Onun ifasında yalnız müəllifli xoyratların deyil, xalq bayatılarının (söyləyici onları əski xoyratlar adlandırır), yeni xoyratların (söyləyici onları yeni xoyratlar adlandırır və nisbətən gənc nəsil tərəfindən deyilmiş nümunələri nəzərdə tuturdu), hekayətli xoyratların (həmin xoyratın yaranmasının arxasında müəyyən bir əhvalat dayanır) necə variantlaşdığını da müşahidə etdim. Amma bu yazımda müəllifli xoyratların variantlaşmasından bəhs edəcəyəm. Onu da qeyd edim ki, İraq türkman yazarlarının əksəriyyəti xoyrat yazmışdır. Bu barədə Səkinə Qaybaliyevanın fikirləri yerinə düşür: “Azərbaycanda bayatılar kimi tanıdığımız xoyratlar İraq türkman ədəbiyyatında bütün şairlərin qələmini sınadığı bir şeir şəkildir”(Qaybaliyeva, 2020, p. 54).

Qəzənfər Paşayev “İraq-Kərkük bayatıları” kitabına yazdığı “Ön söz”də türkman xoyratlarında variantlılığı müşahidə etdiyini yazır: “Kərkük bayatıları arasında elələri var ki, üç-dörd variantına rast gəlinir. Kitabın həcmi nəzərə alaraq eyni bayatının müxtəlif variantlarından bizim fikrimizcə daha kamil olanını verməyə çalışmışıq” (*İraq-Kərkük bayatıları*, 1984).

Azərbaycanda son illərə qədər (təxminən 2000-ci illərədək) çap edilmiş bütün folklor toplularında eyni bayatının müxtəlif variantları müstəqil mətn kimi verilmişdir. Mən isə eyni bayatının müxtəlif variantlarının müstəqil bayatı kimi çap edilməsinin doğru olmadığı düşüncəsindəyəm. Həmin mətnlər eyni kitabda çap edilsə, variant fərqləri = (bərabərlik işarəsi ilə) göstərməlidir. Təxminən 2005-ci ildən sonra nəşr olunmuş

toplularda bu yanlışlıq aradan qaldırılmağa çalışılmış, variantlı bayatılar bərabərlik işarəsi ilə verilməyə başlanmışdır. Bu kitablarda bayatıda variantlaşmanın müxtəlif formaları ilə qarşılaşırıq:

Mən aşx, o gün eylər,
O güney, o quzeylər.
Öz vətənimiznən, elimiznən
Havaxt görüşsəh
Bayramın o gün eylər.
= Əzizim o güneylər,
O quzeylər, o güneylər.
Dosd dosnan görüşəndə
Bayramın o gün eylər (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, 2012b, p. 447)

Mən aşiq, üzüm qara,
Bağlarda üzüm qara.
Dağlar, səndən enəni
El yanında üzüm qara.
= Bağında üzüm qara,
Yeməyə üzüm qara.
Gəldim, səni görmədim
Yanında üzüm qara (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, 2012c, p. 398)

Şalım qara boyandı,
Üjü yerə dayandı.
Eşitdim balam ölüf
= Dedilər qırğın oluf
Ərşdə fələk oyandı (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, 2013a, p. 333)
Qəlyanın özü gəlsin,
Dalınca közü gəlsin.
Nəyə lazım özgəsi
Yarımın özü gəlsin.
= Qəlyanın özü gəlsin
Yanınca közü gəlsin.
Bizdən söhbət eliyən olmaz
Atamın özü gəlsin.
= Kababın özü gəlsin,
Qoynu dolu közü gəlsin.
Hamı çəkilib kənardə dursun,
Anamın özü gəlsin (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, 2014b, p. 381).

Variantlı bayatıların bəzi hallarda kontekstinin verilməsi ilə qarşılaşırıq. Bu olduqca vacibdir, çünki mətnin konteksti onun funksiyasının aşkarlanmasında önəmli rol oynayır. "Qarabağ: folklor da bir tarixdir" oncildliyinin X cildində bayatının iki variantı verildikdən sonra mətnin altından kursivlə onun konteksti qeyd olunub: "Qaynının ölən oğlanlarına həsr edib deyir" (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, 2018, p. 310).

Ancaq bayatılardakı variant fərqlərinin öyrənilməsi üçün indiyədək toplanıb çap edilmiş mətnləri təhlilə cəlb etməklə kifayətlənmək olmaz. Daha doğru nəticələrə gəlinməsi üçün mütləq bayatı söyləyiciləri ilə davamlı ünsiyyətin olması gərəkdir.

Müəllifli xoyratlarda variantlaşma. Mətnin çoxvariantlılığı onun folklor mətni olmasının əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Paşa Əfəndiyev haqlı olaraq çoxvariantlı olmağı folklorun məcburi əlaməti hesab edir: "Variantlılıq şifahlılıqla bağlı olaraq yaranır. Variantlılıq xalq ədəbiyyatı nümunələrinin məcburi əlamətidir" (Əfəndiyev, 1992, p. 11). Füzuli Bayat folklorun əsas xüsusiyyətlərindən danışarkən onun haqqında düşüncələrini belə qeyd edir: "...çoxfunksiyalı, çoxmissiyalı, çoxanlamlı olan folklor etnik-mədəni dünyanın yaddaş mexanizmi, variantlılıq, variativlik fenomeni üzərində qurulmuş, tərbiyə etməklə, öyrənməklə, müqəddəsliyi yaşatmış, ritualları anlamlandırmaqla bərabər estetik zövqü oxşamış və əyləncə funksiyasını da yerinə yetirmişdir" (Bayat, 2012, pp. 15-16). Hikmət Quliyev də folklorlarda variantlaşmanı mühüm əlamət hesab edir: "Məlumdur ki, ənənəvi folklorun ən mühüm parametrlərindən biri də onun variantlılığı və ya çoxvariantlı olmasıdır. Variantlılıq, əslində ənənəvi folklorun mövcudluq halıdır" (Quliyev, 2023, p. 393).

Bayatılarda variantlaşma diqqətimi hələ "Şəki folklor mühiti" adlı namizədlik işimi yazarkən cəlb etmişdi. Orada Şəkidən topladığım bayatların özünəməxsusluqlarından bəhs edərkən müxtəlif bölgələrə aid toponimlərin xalq bayatılarına salınaraq onların həmin bölgələr tərəfindən necə "mənimsənilməsindən" bəhs etmişdim: "Ərazidən toplanmış bayatların bir qismi Şəkiyə məxsus toponimləri özündə əks etdirsə də, bu bayatlar ümumazərbaycan bayatlarının Şəki variantlarıdır. Şəki həmin bayatılara özünə aid toponimləri salmaqla onları bir növ "özünüküləşdirir" (Vaqifqızı, 2012, p. 15). Ancaq o zaman mövzum birbaşa bayatı, yaxud da bayatının variantlaşması məsələsi olmadığı üçün həmin məsələyə öləri olaraq toxunub keçmiş, bayatda variantlaşmanın prinsiplərindən bəhs etməmişdim. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, əraziyə aid toponimlərin bayatıya əlavə edilməsi yalnız Şəki ilə məhdudlaşmayıb bütün bölgələrimizə xas xüsusiyyətdir: "Söyləyicilər bayatılara Qarabağa aid toponimləri əlavə edirdilər" (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, 2013c, p. 6). Qarabağ bayatlarının variantlaşması ilə bağlı İlkin Rüstəmzadə və Z.Fərhadov isə belə yazırlar: "Sanki bu janr yeni bir mərhələ yaşayır: bir tərəfdən ənənəvi bayatların mövzuca dəyişməsinə müşahidə ediriksə, digər tərəfdən formalaşma prosesi yaşayan nümunələrin şahidi oluruq. Məşhur bayatların başqa bir variantda formalaşması göz qabağındadır" (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, 2012b, p. 13).

Variantlaşmanın hüdudu yoxdur. Onu doğuran səbəblər çox müxtəlif və fərqli ola bilər. Variantlaşma folklorun əsas atributlarından biridir. Bu, xalq mədəniyyətinin bütün sahələrinə aiddir. Bitkilərin adlarının, hansısa məişət əşyalarının adlarının və s. müxtəlif bölgələr üzrə dəyişilməsi də bu variantlaşmanın təzahürləridir. Və təbii ki, variantlaşma folklor mətnlərindən də yan keçmir. Bir mətnin variantı yoxdursa, deməli, o yoxdur, uydurmadır.

Bununla belə, bu qədər aktual məsələ indiyə kimi folklorşünaslar tərəfindən lazımınca öyrənilməmişdir. Bayatların variantlaşmasının indiyədək öyrənilməməsi məsələsi Azərbaycanda hamıdan əvvəl folklorşünas-alim Əfzələddin Əsgərin diqqətini cəlb etmişdir. O, bu barədə yazır: "Onu da deyək ki, bayatların variantlılıq məsələsi folklorşünaslığımızda aydınlaşdırılmamış məsələdir. Bu problemlə bu günə qədər ciddi məşğul olunmamışdır. Ona görə də bizim işlətdiyimiz "bayatı variantları" ifadəsi şərti anlamda qəbul olunmalıdır" (*Azərbaycan folkloru antologiyası*, 2005, p. 21).

Bu sahədəki yetərsizliyi məqalənin istifadə edilmiş ədəbiyyat qaynaqlarını hazırlayarkən də hiss etdim. Nəinki Azərbaycan folklorşünaslığında, dünyanın başqa xalqlarının folklorşünaslığında da bu məsələ ilə bağlı ayrıca tədqiqatların olmaması sadəcə olaraq təəssüf hissi doğurur. Yalnız rus alimlərindən Çistov K.V. "Folklor. Mətn. Ənənə." və Putilov B.N. "Folklor və xalq mədəniyyəti" əsərlərində bu məsələyə bir bölmə həsr ediblər.

Mətnin auditoriyaya daxil olmasından uzun bir müddət keçdikdən sonra nəinki variantlaşmadan, hətta mətnin versiyalarından da bəhs etmək olur. Yəni mətn o qədər dildən-dilə düşür, hər sözləyici ona öz möhürünü vuraraq variantlaşdırır ki, mətnin ilkin halından – müəllifli variantından çox fərqli variantları yaranır və bu zaman mətn də müəllifli olmaqdan çıxaraq ümumxalq malına çevrilir. Məhz bu zaman onun müəllifli olması faktı yaddaşlardan çıxır, o folklorlaşır, xalq bayatısına çevrilir.

Folklor mətni neçə dəfə söylənsə, o qədər də variantı yaranır. Başqa sözlə ifadə etsək, hər ifa növbəti bir variantın yaranması deməkdir. Bu baxımdan “Variantlılıq folklorda yaradıcılıq prosesinin əsasını təşkil edir” (Путилов, 1994, p. 190) deyən B.N.Putilovu haqlı hesab etmək olar. Təbii ki, mətnin bütün variantlarını (yaxud da ifalarını) uğurlu hesab etmək olmaz. Bu zaman zəif və nöqsanlı variantlara da çox rast gəlinir. Həmin variantlar uğursuz olduğu üçün dövriyyədən çıxır, yaxud da tədricən cilalanaraq digər variantların arasına qarışır.

Variantlaşma bayatılarda, əsasən də xalq bayatılarında olduqca sıx rastlanan bir prosesdir. Mətnin daha çox variantlaşmasını onun daha qədim olmasının, daha böyük inkişaf yolu keçməsinin əsas əlamətlərindən biri kimi qəbul etmək olar. Ancaq bu o demək deyildir ki, yalnız xalq bayatıları variantlaşa bilər. Toplama zamanı apardığım müşahidələr onu göstərir ki, xalq bayatıları ilə yanaşı, müəllifli bayatılar da variantlaşma prosesini keçirir. Müəllifli bayatıların belə bir spesifik xüsusiyyəti vardır ki, onlar ziyalı təfəkkürünün məhsuludur. Bu təfəkkür xalq şüurundan fərqlidir. Amma müəllifli bayatılar da dildən-dilə düşdükcə variantlaşır. Hər variant da onun xalq xoyratlarına daha çox yaxınlaşmasını təmin edən amilə çevrilir.

Müəllifli bayatıların variantlaşması yalnız o halda baş verir ki, onlar yazıldığı kimi qalmır, folklor dövriyyəsinə daxil ola bilər. Folklor dövriyyəsinə daxil ola bilməyən, yəni folklor məclislərində (folklor məclisləri dedikdə folklor mətnlərinin söyləndiyi bütün məclisləri nəzərdə tuturam. Buraya daha çox toy, yas kimi mərasimlər, Novruz, Xıdır Nəbi kimi bayramlar və s., həmçinin müxtəlif əyləncə məclisləri və s. aid oluna bilər) söylənməyən müəllifli bayatılar elə yazıldığı kimi də qalır. Deməli, onlar folklorlaşma prosesini keçə bilmir. Buradan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, bir mətnin folklorlaşma prosesi keçməsi üçün onun hökmən folklor dövriyyəsinə daxil olması, yəni variantlaşması lazımdır.

İbrahim Rauf Tərzi ilə ünsiyyətdə olduğum müddətdə ondan qeydə aldığım müəllifli xoyratların xeyli hissəsinin folklorlaşma prosesinə məruz qaldığını, variantlaşdığını müşahidə edirdim. Həmin mətnlərin variantlaşmasında maraqlı hallarla qarşılaşdım. Onunla ünsiyyətdə olduğum il yarım müddət ərzində xeyli xoyrat mətni (təxminən 300 səhifə) topladım ki, bunun bir qismi əski xoyrat, bir qismi müəllifli xoyrat, bir qismi qarşılıqlı xoyrat (sözləyici deyişmə zamanı oxunan xoyratları belə adlandırırıldı), bir qismi isə hekayəli xoyratdır. Ondən topladığım bütün xoyratları bir kitabda cəmləmişəm və çapa hazırlayıram. Bu başlıqlar adı altında verdiyim bütün xoyratlarda variantlaşmanın olduğunu izlədim. Amma burada söhbət müəllifli xoyratların variantlaşmasından getdiyi üçün ancaq bu məsələdən bəhs edirəm. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, qədim xalq bayatılarında rast gəldiyim bütün variantlaşma növlərinə müəllifli bayatılarda rast gələ bilməsəm də (bunun əsas səbəbinin müəllifli bayatıların xalq bayatıları qədər inkişaf yolu keçməməsi olduğunu düşünürəm), onlarda variantlaşmanın maraqlı növlərinə rast gəlmək mümkündür. Aşağıda müəllifli xoyratlarda rast gəldiyim variantlaşma hallarını verərək bu haqda daha dəqiq təsəvvür yaratmaq istəyirəm:

1) **Misralarda variantlaşma.** Misralarda variantlaşmadan danışarkən qeyd etməliyəm ki, xoyratın bütün misralarında dəyişiklik gedə bilər. Bu baxımdan misralarda variantlaşmanın bir neçə növünü qeyd etmək mümkündür.

a) İlk iki misrada variantlaşmanı bu növün ən geniş yayılmış forması hesab etmək olar. Türkman xoyrat ustası Cümhur Kərküklüyə aid xoyratı sözləyici iki variantda təqdim etdi:

Tut məni, kapılmıyım,

Kapılım, tapılmıyım.
=Tut məni, yıxılmıyım,
Bazarda satılmıyım.
Korxuram kalə kimin,¹
Yıxılım, yapılmıyım.

(Məqalədə verilmiş bütün nümunələri mən toplamışam və hələlik kitab kimi çap olunmadığına görə onları şəxsi arxivimdə saxlayıram. Bu səbəbdən də mənbə göstərə bilmirəm.)

b) Son misralarda variantlaşma. Variantlaşmanın bu növü də müəllifli xoyratlarda tez-tez rastlaşdığımız haldır:

Kərkükün daş köprüsü,
Gözləri yaş köprüsü.
Yıxtılar qalamızı,
Asdılar balamızı.
=Bozdular havamızı.²

2) **Söz üstündə variantlaşma.** Söz üstündə variantlaşma dediyimizdə xoyratın hər hansı sözün hesabına variantlaşmasını nəzərdə tuturam. Bu cür variantlaşmada da iki növ müəyyənləşdirdim:

a) Aşağıda verdiyim məhəbbət mövzulu xoyratda sözlərin dəyişməsi üçüncü misranın variantlaşmasına, bununla da qalmayıb onun sual cümləsindən nəqli cümləyə çevrilməsinə, intonasiyanın da dəyişməsinə səbəb olmuşdur:

Gözümün yuxusun alım,
Koy axsın yaşı alım.
Hanı o səhər yeli?
=Əsmədi səhər yeli,
Bir də yar koxusun alım.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Ali Marufoglundan aid bu xoyratı İbrahim Rauf Tərzi Mazan üsulu üstündə oxumuşdur.

b) Xoyratda bir sözün dəyişməsi mənanın da dəyişməsinə səbəb olur. Aşağıdakı xoyratın son misrasında gül sözünün gur sözü ilə əvəzlənməsi məna dəyişikliyinə gətirib çıxarmışdır:

Gül suyu,
Bülbül sevər gül suyu.
Kərkük, kurumuş Xasau,³
Bir gün axar gül = gur suyu.⁴

Gül suyu xalq arasında qızılgülün yabanı növündən çəkilməmiş suya deyilir. Bu su müalicəvi olub, ürək xəstəliklərinə qarşı türkçərə vasitəsi hesab olunur. Xasa çayının suyunun gül suyuna bənzədilməsi onun şəfalı, təmiz su olmasına işarədir. İkinci variantda işlədilmiş gur su isə çayın yatağı dolusu gələn suya deyilir. Qurumuş Xasa çayının yenə nə vaxtsa gur gələcəyinə ümid edilir. Digər bir tərəfdən də burada siyasi işarə duyulur, yenə türkmanın hakim olacağı zamanın gəlməsindən doğan həsrət hiss edilir.

¹ kimin – kimi

²Xoyrat Cumhuriyyət Kərküklüyə aiddir.

³Xasa çayı əvvəllər Türkiyədən axıb Kərkükdən keçirmiş. İndi isə Altunköprü ətrafında salınmış ərəb qəsəbələrini su ilə təmin etmək üçün çayın istiqamətini dəyişiblər.

⁴ Kamil Mədət Köprülünün xoyratıdır.

3) **Hərf üstündə variantlaşma.** Müəllifli xoyratlarda hərf üstündə variantlaşmaya tez-tez rast gəlirik. Söyləyici eyni sözü hər dəfə müxtəlif cür tələffüz edərək həmin xoyratların fərqli formada meydana çıxmasına şərait yaradırdı. Əlimdə olan müəllifli xoyratlardan çıxış edərək hərf üstündə variantlaşmanın iki növünü müəyyənləşdirə bildim:

a) Bunlardan birincisi söz kökündə yaranan dəyişmədir ki, söyləyici müxtəlif zamanlarda xoyratdakı sözləri gah ədəbi dil, gah da tələffüz qaydalarına uyğun şəkildə söyləyərək variant fərqlinin ortaya çıxmasına səbəb olurdu. Duzxurmatulu xoyrat ustası Ali Marufoğlunun yazdığı bu xoyratı İbrahim Rauf Tərzi müxtəlif zamanlarda söyləyərək müxtəlif variantlarda qeydə alınmasına özü də hiss etmədən şərait yaradırdı. Ondan topladığım materialları kitab halına salarkən bu xoyratın nə az, nə çox, düz doqquz variantda qeydə aldığımı şahidi oldum. Onlardan ikisini burada verdiyim variantlarla eyni olduğu üçün pozdum, qalan yeddisində variant fərqi yaradan sözləri isə bərabərlik işarəsi ilə qeyd edərək bir yerə yığdım. Nəticədə belə bir xoyrat meydana çıxdı:

Gəl mənim umu⁵ dostum,

Sən etmə bunu, dostum = dosdum.

Əl mənnən, yaxə = yaxa sənnən,

Kiyamət = kıyamat günü dostum.

= Kıyamat günü, dosdum.

Söyləyici ikinci misradakı dostum, üçün misradakı yaxa, son misradakı qiyamət sözlərini gah orfoqrafik, gah da tələffüz normalarına uyğun söyləyib, bu cür variantlaşmanın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

İbrahim Rauf Tərzinin Ali Marufoğluna aid olan aşağıdakı xoyratı bu variantlarda söylədi:

Rihanam, koxla məni,

Bes = bəs bunca oxla məni.

Doxtorlar = duxtorlar baş çıxartmaz,

Gəl özuu = sən özuv yoxla məni.

Növbəti örnək isə Saba makamından çıxan Dərməngahı xoyratıdır, onun sözləri Cümhur Kərküklüyə aiddir. Bu xoyrat İbrahim Rauf Tərzinin repertuarında iki variantda oxundu:

Kurban, ğam = gəm gəldi, sağım aldı.

Yürəkdən = ürəgdən yağım aldı.

Əkinim sararmışdı,

Əldən orağım aldı.

Xoyratın son iki misrasında insan ömrünün saralmış əkinə bənzədilməsi və əcəl çatanda oraqla biçilməsi mükəmməl simvol olub Cümhur Kərküklünün yaxşı bir xoyrat yazarı olmasını göstərir.

b) Hərf üstündə variantlaşmanın digər növü isə sözün kökdən deyil, adətən ona qoşulan şəkilçi vasitəsilə dəyişməsidir. Aşağıda verdiyim örnəklər müəllifli xoyratlar deyil, xalq xoyratlarından nümunələr olsalar da, hərf üstündə variantlaşmanın sözə qoşulan şəkilçi və şəkilçinin dəyişməsi hesabına baş verməsini göstərdiyi üçün burada verməyi məqsədəuyğun hesab etdim:

Yaram indi,

Oyullar yara = yaram indi.

Aləmdə dərd bir isə,

Məndəki yara bindi.

⁵umu – saf, bicliyi olmayan, təmiz

Və yaxud:

Yarasın,

Bağla dosdun yarasın.

O dosda canım kurban,

Dəm günündə = günümdə yarasın.

İlk nümunədə yara sözünə birinci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi qoşularaq xoyratda variant fərqi yarada bilmişdir. Sonrakı örnəkdə isə üçüncü şəxsin təkinə aid mənsubiyyət şəkilçisi birinci şəxsin təkinə aid mənsubiyyət şəkilçisi ilə əvəzlənmiş və növbəti variantın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Ancaq bu heç də o demək deyildir ki, ikinci növ hərf üstündə dəyişmə yalnız mənsubiyyət şəkilçilərinin hesabına baş verir. Bu dəyişmənin başqa şəkilçilər vasitəsi ilə də yarandığını görmək mümkündür. Məsələn, aşağıdakı örnəkdə keçmiş zaman feilinin III şəxs -dir⁴ şəkilçisinin tələffüz forması (-di) -ti kimi deyilərək ikinci variantı əmələ gətirmişdir:

Gecələr, zil gecələr,

Giribdi = giribti nil⁶ gecələr.

Nə bitər, nə tükəni,

Saəti il gecələr.⁷

Yaxud ismin çıxışlıq hal şəkilçisi -dan² qalın saitlərdən sonra ahəngə uyğun olaraq -dan variantının artırılması ədəbi dil qaydalarına uyğundur, amma xoyratın bir variantında qalın saitlərdən sonra -dən şəkilçisi artırılmışdır:

Dağ-dağ məni.

Edibsən dağ-dağ məni.

Aşkudan = aşkudən Məcnun təkin,

Gəzdirdü dağ-dağ məni.⁸

3) **Durğu işarəsi hesabına variantlaşma.** Mətnə işlədilən bircə durğu işarəsi də bəzən variant fərqi yarada bilər. Yuxarıda qeyd etdiyim nümunədə bunun da örnəyinə rast gəlirik. Söyləyicinin qeydə aldığımız doqquz variantdan yalnız birinin son misrasındaki dostum sözünü xitab kimi, qalan səkkiz variantda isə dostum sözünü cümlənin tərkib hissəsi kimi tələffüz etdi. Nəticədə variantların yalnız biri xitab kimi tələffüz olunmanın hesabına digərlərindən fərqlənmiş oldu:

Gəl mənim umu dostum,

Sən etmə bunu, dostum = dosdum.

Əl mənən, yaxə = yaxa sənən,

Kiyamət = kiyamat günü dostum.

= Kiyamat günü, dosdum.

4) **İşarə əvəzliliklərinin hesabına variantlaşma.** Xıdır Nəcar Köprülünün yazdığı xoyrata baxaq:

Yar yerinə,

Kax, gidax yar yerinə.

O da = bu da vəfadan gəli,

Baş vurmax yar yerinə.

⁶ nil – göy rəng

⁷ Ali Marufoglundur.

⁸ Məhəmməd İzzət Xəttata aiddir.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, variantlaşmanın bu növünə xalq bayatılarında da çox rast gəlinir. O, bu işarə əvəzlilikləri, həmçinin elə, belə işarə əvəzlilikləri mətndə bir-birinin yerində işlənərək variant fərqlərini meydana çıxarır.

3) **Siyasi hadisələr nəticəsində meydana çıxan variantlaşma.** Xalqın həyatında baş verən siyasi hadisələr onun folklorunda da bu və ya digər dərəcədə əks olunur. Türkmaneli coğrafiyasının Osmanlının əlindən çıxmasından sonra türkmanların siyasi həyatında ziddiyyətli, daha çox onların həyata baxışındakı güvənin sarsılması ilə nəticələnən hadisələr bir-birini əvəzləməyə başladı. Əvvəllər ingilis zülmü, sonra Səddam hakimiyyətinin türkmanlara vurduğu zərərlər, yavaş-yavaş ata-baba torpaqlarının əllərindən çıxması və doğma yurd yerlərində təcridcən azlıqda qalmaları onlardan qeydə alınmış xoyratlarının xeyli qisminin mövzusunda çevrilmişdir. Burada da iki xəttin izləndiyinin şahidi oluruq:

a) Birbaşa siyasi mövzularla bağlı yaranmış xoyratlar. Türkman xoyrat ustalarının çoxu siyasi mövzuda xoyrat yazmışdır. Bu dövrün tələbidir və xalq həyatından bəhs edən heç bir yazar bundan qaça bilməz. Nümunə üçün verdiyim örnəkdə Cümhur Kərküklüyə aid xoyratın İbrahim Rauf Tərzinin nitqində necə dəyişdiyini görə bilirik:

Xançıyix,
Para topla, xançıyix.
Yüz dövrən gəldi, geçdi,
= On devran gəldi, geçdi,⁹
Hə = ha, baxdı biz xançıyix.¹⁰

b) Başqa mövzuda yazılmış xoyratlara həmin mövzuların calaq olunması. Məhz ikinci növ xoyratlarda əvvəldən yazılmış xoyratların söyləyici nitqində variantlaşmasının şahidi oluruq. Aşağıdakı örnəyi İbrahim Rauf Tərzidən üç variantda qeydə almışam. İlk variant xoyratın müəllifinə, yəni Ali Marufoğluna, ikinci və üçüncü variantlar isə İbrahim Rauf Tərziyə aiddir. Qədim türkman şəhəri Kərkükdə onların sayının təcridcən süni şəkildə azaldılması və dolay yolla bu şəhərin də türkmanların əlindən çıxmaq təhlükəsinin yaradılması xalq arasında etirazlara səbəb olmuşdur. Etirazları ölkə daxilində və beynəlxalq səviyyədə nəzərə alınmayan türkmanların gücü hisslərini folklorunda, onların folklorunun ən aktiv janrlarından biri olan xoyratlarda əks etdirməyə çatmışdır:

Sənədi yazım,
Aydı, sənədi yazım.
Mən mərtlər¹¹ = mən dostlar = Kərkük kurbanıyam,
Gəti sənədi, yazım.¹²

Xoyrat mətnlərinin əksəriyyətində Səddam rejimi antitürkman siyasəti yürütdüyündən ona qarşı çıxdıqları üçün öndə gedənləri edam olunmuş, İraq zindanlarında işkəncə ilə öldürülmüş, on illərlə zindanlarda çürüdülmüş, torpaqları ərəb əyalətlərinə birləşdirilmiş, dəfələrlə kütləvi şəkildə qətlamlara məruz qalmış türkmanlar Səddam Hüseynin adını açıq-aşkar deyil, şifrəli şəkildə verirlər. Onun türkmanlar tərəfindən daha çox ağ dev adlandırılmasını görürük. Div obrazının türk mifologiyasında daha çox zərərverici bir obraz olduğunu nəzərə alsaq, bu adlandırma tamamilə yerinə düşmüşdür:

Asmanı¹³ budar = kablar mevdən,
Çaş kaldıx bu ağ devdən.

⁹ Nə qədər zaman keçsə də

¹⁰ Yüz dövrən keçsə də, biz bu torpağın sahibiyik.

¹¹ Bu söz Ali Marufoğluna, bərabərlik işarəsindən sonrakı variant isə söyləyiciyə aiddir.

¹² Ali Marufoğlundur.

¹³ asman – asıman

Biz xançı, o karvançı,
Əmr ediri = hökm ediri çıx evdən.

Örnək kimi verdiyim xoyrat nümunəsində həm də maraqlı simvollarla qarşılaşırıq. “Biz xançı, o karvançı” biz xanın, yəni karanvansaranın, yerin-yurdun sahibi, o isə sonradan gələn mənasını verən bu cümlədə simvollar vasitəsi ilə fikrin necə dəqiq və obrazlı verilməsinə heyrat etməmək mümkün deyil. Onu qeyd etmək yerinə düşər ki, bu xoyrat İbrahim Rauf Tərzi tərəfindən Yetimi üsulu üstündə oxunub və xalq tərəfindən çox sevilib. Mövzu ilə seçilmiş xoyrat üsulunun adı da yaxşı uyuşur.

Heç şübhəsiz ki, xalqın kənar təzyiqlərə üsyanı yalnız xoyratlarda deyil, onun folklorunun mümkün olan bütün janrlarında əks olunur. Bu baxımdan “Folklor mətnləri dinamikdir” deyən K.V.Çistovun nə qədər haqlı olduğunu görürük (Чистов, 2005, p. 79). Qeyd etdiyim məsələ mövzudan kənar olduğu üçün yalnız xoyratlardan bəhs etməklə kifayətlənsəm də, həmin məsələnin ayrıca tədqiqat mövzusunun olmasının gərəkliliyi qənaətdəyəm.

Varianlaşmanı öyrənərkən bəzən elə hallarla qarşılaşdım ki, mətn özü hansı variantın daha qədim olduğunu diqtə edirdi.

Yola çıxdım dalannan,
Yolda yalğuz = yalquz kalannan.
Bir igid necə yığlar = ağlar,
Dərdi yoxsa yalannan?

Cumhur Kərküklüyə aid nümunə verdiyim bu örnəkdə işlədilmiş yalğuz və yığlar sözləri bu variantın daha qədim olmasını təsdiqləyir. Özbək ədəbi dilində ağlamaq sözünün ekvivalenti kimi işlədilən yığlamaq sözünə digər türk dillərinin dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Şəkinin Göynük bölgəsində yaşlı insanlar son dövrlərdə ağlamaq sözündən istifadə etmirdilər. Onların nitqində yalnız yığlamaq sözü işlədilirdi. Söyləyicimizin verdiyi məlumatdan aydın oldu ki, Kərkükdə də durum təxminən eyni olmuşdur.

Xalqın həyatında baş verən hadisələr hökmən onun folkloruna da təsir edir. Bu yalnız İraq türkmənlərin folklorunda belə deyil, Qarabağın işğalda olduğu dövrlərdə qarabağlı sakinlərdən yüzlərlə belə bayatı qeydə alınmışdı:

Əzizim, bada getdi,
Yel vurdu, bada getdi.
Düşman bir tələ qurdu,
Zəhmətim bada getdi.

= Ağdam bada getdi (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, 2013b, p. 303) (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, 2013b, s. 303).

Arazı ayırdılar,
Kümnən¹⁴ qayırdılar.
Bajı qardaşdan ayrılmazdı
Zülümnən ayırdılar.
= Arazı ayırdılar,
Qumnan qayırdılar.
Bizi öz elimizdən
Zülümnən ayırdılar.

¹⁴ Küm – selin gərib bir yerə topladığı qum

= Arazı ayırdılar,

Qumunan doyurdular.

Dünya hamı atadan, anadan doysa da, atam-anam bizə doymaz.

Anamı, atamı da bizdən zülm ilə ayırdılar (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, 2014a, p. 332) (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, 2014a, s. 332).

Bu yol heşana gedər,

Aşar heşana gedər.

Ermənilərin Xocalıya vurduğu dərin yaraların ağrısı ataların, anaların ürəyində

Gora nişana gedər.

= Arılar şan eylədi,

Gül çəkdi, şan eylədi.

Ermənilərin Xocalıya vurduğu yaranın ağrısı ataların, anaların ürəyində

Gora nişana gedər (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, 2014c, p. 304) .

İkinci bayatının son variantındakı və üçüncü bayatının hər iki variantındakı heca sayının artıqlığı, eləcə də qafiyədkı “pozulma” təəccüb doğurmamalıdır. Xalq arasında bayatların müəyyən qismi elə bu formada deyilir və bu, normal qəbul edilməlidir. Bayatını deyərəkən söyləyicinin fikri düşüncələrinin dilə gətirilməsində olduğu üçün o, dediyi mətnin formasına elə də önəm vermir. Çox təəssüf ki, belə bayatları “nöqsanlı” hesab edən folklor toplayıcılarının əksəriyyəti onları toplularda salmağı məqsədəuyğun hesab etməyib və nəticədə araşdırıcılar bu mətnlərdən xəbərsiz qalıblar. Belə mətnlərin akademik elmi nəşrlərdə (kütləvi nəşrlər istisnadır) xalqdan alındığı kimi çap olunması bir çox mətləblərin üzə çıxarılmasına kömək edə bilər.

Folklor toplanmalarında olarkən dəfələrlə müşahidə etdim ki, qəliblər söyləyicinin hafizəsində hazır şəkildə mövcud olur. Söyləyicidən birbaşa bayatı soruşanda o, çoxlu bayatı bilməsinə rəğmən cavab verməyə çətinlik çəkir. Çünki mətn kontekstdə deyilər. Bayatı qəliblərinin söyləyicinin yaddaşında hazır şəkildə mövcud olması faktını mənim söyləyicilərə bayatı qəliblərini ünvanladıqdan sonra qeydə ala bildiyim bayatılar da sübut edir. Söyləyicidən birbaşa bayatı söyləməsinə istədiyimdə o tərəddüd edir. Amma söyləyiciyə hazır bayatı qəlibləri ilə sual ünvanladığımda silsilə şəkildə bayatılar deyir. Məsələn, “Ay nənə, dağın dibi, bulağın başı, çayın daşı və s.-lə bağlı bayatı bilirsənmi?” Bəzən dağın, bulağın, çayın özü də təklidə qəlib söz ola bilər. Beləliklə, formul xalqın şüurunda hazırdır, sadəcə prosesə uyğun variantlaşmanı gözləyir. Bundan sonra isə dil məsələlərinə baxılmalıdır. Yəni sözün müxtəlif formalarda dəyişilməsi də varianlaşmaya səbəb ola bilər. “Sözlü nəqlətmədə etnik özünüifadə şəkli uzun illərin təcrübəsində formalaşmış qəliblər (qəlib söz, ifadə, hətta cümlə) üzərində qurulur. Yazıya keçidlə bir topluma məxsus folklorik qəliblər yavaş-yavaş fərdiləşir, təkrarlar, sxemlər aradan çıxır, kollektiv şüura aid olanlar konkretləşir” (Bayat, 2012, pp. 18-19).

Söyləyici bayatını ancaq kontekstə və qəlib sözə görə hafizəsində saxlamır. O, hətta bayatıdakı incə və yaxud qalın saitlərə əsasən də, bayatı mətninin hansı mərasimlərdə işləndiyini müəyyənləşdirə bilər: “Bir bayatını söyləyicidən gülüməydə, yoxsa haxıştada oxunduğunu yadına salmasını xahiş etdiyimdə o, mətni özü üçün bir neçə dəfə mızıldandı və orada işlədilen qalın saitlərə əsasən müəyyənləşdirdi ki, bu, haxıştalarda deyilirdi” (*Şəhur folklor örnəkləri*, 2023, p. 6). Haxışta mübarizədi, deyişmədi, rəqabətədi. Gülüməydə bunlar yoxdur, o, sadəcə fərdi yaradıcılıqdır. Biz gülüməyi bu mənada daha “nəcib” mətn adlandıra bilərik. Gülüməy mətnlərini nəzərdən keçirdiyimdə onlar arasında qalın saitlər əsasında qurulan bayatı mətnlərinin də olduğunu aşkarladım. Amma istisnalar qaydanı pozmur. Bütün janrlarda ümumi qaydalardan kənar qalan müəyyən istisnalara rast gəlmək mümkündür. Onu da nəzərə almalıyıq ki, indiki söyləyicilər də ənənənin sabit

olduğu vaxtların söyləyiciləri deyillər. Bu da, heç şübhəsiz ki, müasir dövrdə qeydə alınmış mətnlərin keyfiyyətinə təsir edir.

Folklorda bütün duyğular simvollarla ifadə olunur. Qəm varsa, simvolu da vardır. Ayrılıq, sevgi, yurd simvolu folklor mətnlərində, xüsusilə də bayatılarda önəmli yerə sahibdir. Simvolların öyrənilməsi kontekstdən asılıdır. Simvollar əslində mədəniyyətin bütün qatlarına yayılıb. Əl işarələri, jest və mimikanın belə simvolları vardır. Bu hər xalqda müxtəlif cür ola bilər. Simvollar Azərbaycan folklorunun bütün janrlarına səpələnmiş haldadır. Yuxuyozmalar, inanclar, dastan, nağıl, bayatı və s. janrlarda istənilən qədər simvolla üzləşmək mümkündür. Bütün simvollar kompleks şəkildə öyrənilməlidir. Çünki bəzən bir neçə janrın mətnindən çıxış edərək bu və ya digər simvolun mənasını açmaq mümkündür. Simvolların öyrənilməsi həmçinin variantlaşmanın prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edə bilər.

Nəticə. Bu məqalədə İbrahim Rauf Tərzidən qeydə aldığım müəllifli xoyratları təhlilə cəlb etmişəm. Həmin xoyratların az bir qismi söyləyicinin özünə, qalanları isə müxtəlif İraq türkmən müəlliflərinə aiddir.

Bayatıların, həmçinin müəllifli mətnlərdə variantlaşmanın öyrənilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir və araşdırılmasını gözləyən aktual məsələlərdən biridir. Bayatıların variantlaşmasının öyrənilməsi bayatının tarixən keçdiyi inkişaf yoluna önəmli ölçüdə işıq tuta bilər. Xoyratlar da bayatı poetik qəlibinə aid olduğu üçün onların da variantlaşma probleminin öyrənilməsi bayatının araşdırılması məsələsinə aiddir. Variantlaşma və variantlaşma prinsiplərinin, onu doğuran səbəblərin öyrənilməsi olduqca vacib məsələlərdən biridir.

Mətnin variantlaşma məsələsindən danışanda hökmən ağıla ilk gələn məsələ varianlaşmanı doğuran səbəblərdir. İndiyədək Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində davamlı olaraq bayatı söyləyiciləri ilə görüşlərim zamanı gəldiyim nəticələrə dayanaraq söyləyirəm ki, varianlaşma prosesinin əsas səbəbi funksiyadır. Bayatı funksiyadan asılı olaraq dəyişir. Funksiyayı təyin etmək üçün isə ilk növbədə kontekst müəyyənləşdirilməlidir. Çünki kontekst funksiyayı şərtləndirən əsas amildir. Kontekstdən asılı olaraq funksiya dəyişir və funksiyanın dəyişimi simvollarla da dəyişikliyi gündəmə gətirir. Bir sıra hallarda ənənəvi bayatılar da dövrə, xalqın həyatında baş vermiş siyasi hadisələrə uyğun olaraq yenidən dəyişikliyə uğrayır ki, bu da öz növbəsində bayatının yeni-yeni variantlarını meydana gətirə bilər. Bayatının yaranmasında ənənəvi bayatı formullarından istifadə olunur. Onları qəlib sözlər də adlandırmaq bilərik. Həmçinin qəlib sözlərdən istifadə də bayatıların variantlaşmasına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmiş olur. Variantlaşma hərf, söz, misra, hətta durğu işarələrinin dəyişilməsi hesabına da baş verir.

Ədəbiyyat / References

- Azərbaycan folkloru antologiyası.* (2005). (H. İsmayilov, Ed. Vol. 23). Səda.
- Bayat, F. (2012). *Folklor dərsləri.* Elm və təhsil.
- Əfəndiyev, P. (1992). *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı.* Maarif.
- İraq-Kərkük bayatları.* (1984). (Q. Paşayev, Ed.). Yazıçı.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir.* (2012a). (Vol. 1). Elm və təhsil.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir.* (2012b). (Elçin Abbasov ed., Vol. II). Elm və təhsil.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir.* (2012c). (Vol. 3). Elm və təhsil.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir.* (2013a). (Əliyev, Oruc ed., Vol. IV). Elm və təhsil.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir.* (2013b). (Vol. V). "Zərdabi LTD" MMC.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir.* (2013c). (Rüstəmzadə, İlkin ed., Vol. VI). "Zərdabi LTD" MMC.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir.* (2014a). (Vol. VII). "Zərdabi LTD" MMC.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir.* (2014b). (Rüstəmzadə, İlkin ed., Vol. VII). "Zərdabi LTD" MMC.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir.* (2014c). (Rüstəmzadə, İlkin ed., Vol. IX). "Zərdabi LTD" MMC.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir.* (2018). (Rüstəmzadə, İlkin ed., Vol. X). Elm və təhsil.
- Qaybaliyeva, S. (2020). *İraq-türkman folklor mühiti.* Elm və təhsil.
- Quliyev, H. (2023). İnternet folklorunda variantlılıq: dinamik sosial proseslər və cari maraqlar. In P. D. R. GAFARLI, 6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE, Guba, Azerbaijan.
- Şərur folklor örnəkləri.* (2023). (Süleymanova, Ləman Vaqifqızı ed.).
- Vaqifqızı, L. (2012). *Şəki folklor mühiti.* Elm və təhsil.
- Путилов, Б. Н. (1994). *Фольклор и народная культура.* Наука, Санкт-Петербург
- Чистов, К. В. (2005). *Фольклор. Текст. Традиция.* О.Г.И.